עתיקות 55, התשס״ז

# קברים מהתקופות הרומית והביזנטית בקיסריה

יוסף פורת

תושבי קיסריה בתקופות הרומית והביזנטית נהגו לקבור את הנפטרים מחוץ לחומות העיר. בתי הקברות מתקופות אלה משתרעים על פני שטח נרחב, בעיקר בגבעות כורכר ודיונות מיוצבות שלא היו ראויות לחקלאות. אלה כללו קברי יחיד וקברי משפחה ממגוון סוגים: חפורים בקרקע, חצובים בכורכר, בנויים, או כאלה המשלבים חפירה, חציבה ובנייה. שלושה קברים שונים זה מזה נחפרו על ידי המחבר מחוץ לחומה הביזנטית של קיסריה (איור 1).[1]

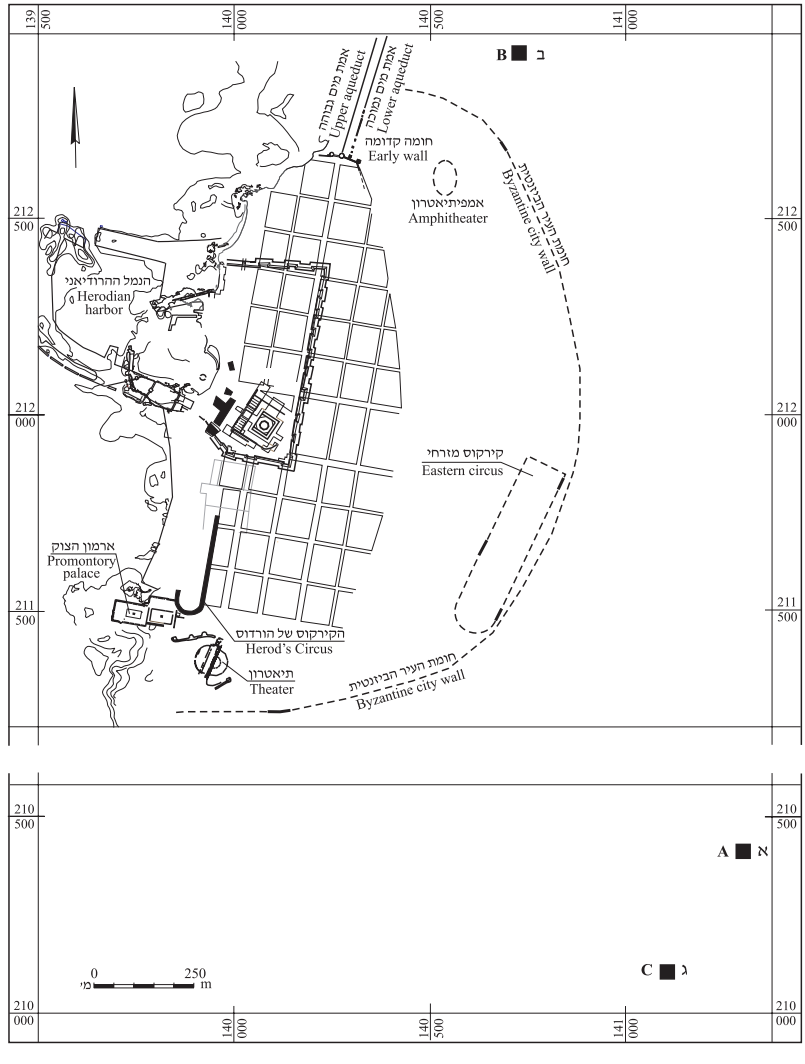


איור 1. מיקום הקברים בקיסריה: (א) מערת הכוכים; (ב) קברי ארגז; (ג) מערת המקמרים.

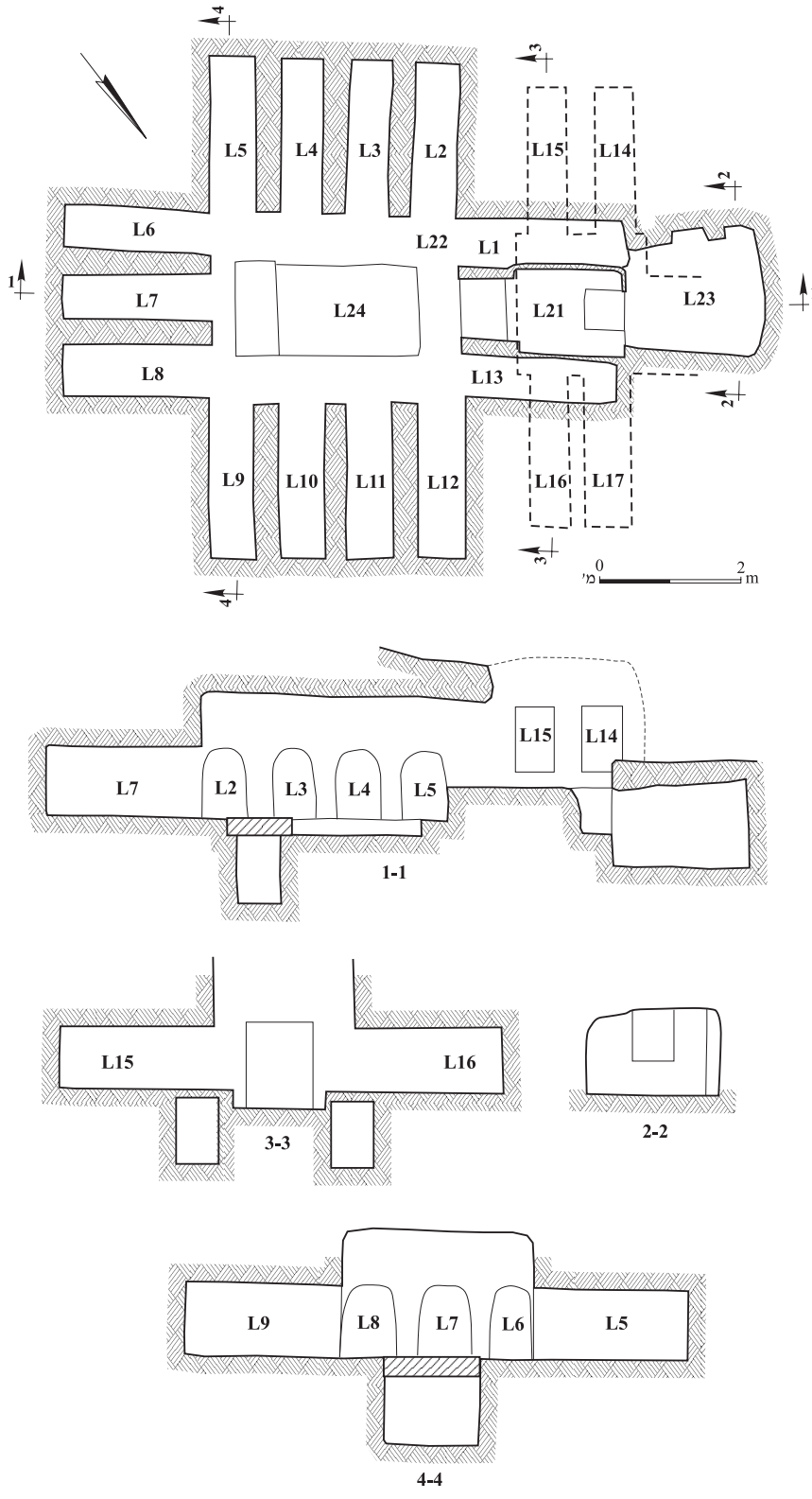


תוכנית 1. מערת הכוכים, תוכנית וחתכים.

**מערת כוכים** (תוכנית 1)

בעבודות תשתית שנערכו לקראת סלילת כביש מצומת פלי״ם לקיבוץ שדות־ים ולגן הלאומי קיסריה, התגלתה מערת כוכים חצובה ברכס הכורכר המזרחי של השרון (Karmon 1961; איור 1:א; נ״צ רי״ח 1913/7104; רי״י 1413/2104).[2]

המערה נחצבה במפנה המערבי של רכס הכורכר. בקדמת המערה היתה חצר מרובעת וקטורה (L21; 2.3 × 2.5 מ׳), ובה פתח מלבני (0.8 × 1.2 מ׳) אשר נסתם בלוחות אבן.[3] למערה חדר קבורה (L22; 2.65–2.77 × 3.45–3.60, גובה 2.05 מ׳), שתקרתו קמורה קמעה ורצפתו נמוכה בכ־0.75 מ׳ מרצפת החצר. סביב החדר, בחזית הכוכים (ר׳ להלן), היה מדף (רוחב 0.7 מ׳ בצדדים הצפוני והדרומי ו־0.35 מ׳ למרגלות הפתח ומולו), שמפלסו גבוה ב־0.25 מ׳ מרצפת החדר. בצדה הדרומי־מזרחי של רצפת החדר נחצב בור (L24; 0.60 × 1.35 מ׳, עומק 1 מ׳), אשר כוסה בארבעה לוחות כורכר במפלס זהה לראש המדף. נראה שבור זה שימש לליקוט עצמות (לפי הגדרתו של קלונר תש״ם:223), מנהג אופייני במערות קבורה יהודיות מן המאה הא׳ לפסה״נ עד למאה הב׳ לסה״נ (ר׳ להלן).

בקירות החדר ובניצב להם נחצבו 13 כוכים (L1–13): ארבעה בקיר הדרומי, ארבעה בצפוני, שלושה מול הפתח ואחד מכל צד של הפתח (אורך 2.2–2.4 מ׳, רוחב 0.59–0.75 מ׳, גובה 1 מ׳). תקרת הכוכים קמורה, רצפתם משופעת קלות כלפי פנים ומפלסם זהה לראש המדף (ר׳ לעיל). בכל אחד מקירות החצר נחצבו שני כוכים (אורך 2.1–2.2 מ׳, רוחב 0.55–0.65 מ׳, גובה 0.9 מ׳) שתקרתם ישרה; רצפתם גבוהה ב־0.75 מ׳ מרצפות הכוכים בחדר. בחלקה הצפוני־מערבי של החצר נחצב חדר נוסף (L23; כ־1.8 × 2.0 מ׳, 1.2 מ׳ גובה מרבי). מידות החדר וסימנים של התחלת חציבה של שני כוכים בקירו הדרומי־מערבי מעידים שהוא לא הושלם.

המערה נמצאה פרוצה וכמעט כל הממצאים נלקחו ממנה.[4] בכוך L2 נמצא בקבוק זכוכית בגוון ירוק בהיר שגופו אגסי פחוס קמעה, צווארו גלילי ולו שפת מדף מקופלת פנימה (איור 2:1; גובה 11.2 ס״מ, קוטר מרבי 4.3 ס״מ). בקבוק דומה נחשף במערכת קבורה E220 בשומרון (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957:428, Pl. 9), והוא מזכיר את טיפוס ט״ז:11 לפי חלוקתו של בר״ג (תש״ל:201). בכוך L11 התגלתה כפית תמרוקים מברונזה (איור 2:2) העשויה כמוט ארוך (12.5 ס״מ) ומעוגל שקצהו האחד מעובה והשני מסתיים בכפית זעירה. עוד נמצאה טבעת ברונזה (איור 2:3; קוטר 2.5 ס״מ) שאליה מחובר

איור 2. ממצאים ממערת הכוכים: (1) בקבוק זכוכית; (2) כפית תמרוקים; (3) טבעת ברונזה.

חותם במצב השתמרות גרוע. שברים של בקבוקוני חרס וזכוכית התגלו בכוכים L11, L14, L16, L17.

הממצאים המעטים אינם מאפשרים לתארך את תקופת החציבה של המערה והשימוש בה. תוכניתה דומה למערות קבורה מהתקופה ההרודיאנית שהתגלו בשרון (למשל, מערות מס׳ 26 ו־28 במע׳אר א־שרף — פורת ולוי תשנ״ג:*29–*34; *39–*40, תוכניות 2, 5; ג׳ת — פורת, ינאי וכשר תשנ״ט:36–39, תוכנית 3). מאחר שכוכי ליקוט עצמות היו אופייניים למערות קבורה של יהודים (קלונר תש״ם:223) הרי שחציבת הבור (L24) מלמדת שמזמיני המערה והמשתמשים בה היו יהודים. נראה שמערת קברים זו היתה חלק מבית הקברות של יהודי קיסריה במאה הא׳ לסה״נ (אנגרט 1999:140; Schwabe 1953:238).

**קברי יחיד**

בבדיקה שנערכה מצפון לחומה הביזנטית של קיסריה, באזור המכונה ׳שכונה 1׳ (איור 1:ב; נ״צ רי״ח 1904–08/7127; רי״י 1404–08/2127–30), הובחנו שני מפלסים טופוגרפיים; הנמוך שבהם שימש לחקלאות שלחין[5] והתגלו בו שרידי מערכת השקייה ומטלית של רצפת פסיפס צבעוני (פורת, נאמן ובדחי תש״ן:40), והגבוה יותר (יותר מ־5.8 מ׳ מעל פני הים) שימש בית קברות. המדרגה שבין שני מפלסים אלה יוצבה באבני בניין בשימוש משני, ככל הנראה לקט וסיקול מהפסולת העירונית ששימשה לטיוב השטח החקלאי.

איור 3. קבר מכוסה ברעפים (L11).

על פני השטח הגבוה נמצאו שברי סרקופגים פשוטים מכורכר, שהוצאו ככל הנראה מקברים שנשדדו בעבר. בחפירות בדיקה[6] אותרו כמה קברי ארגז מדופנים באבנים, אשר בחלקם נמצאו שלדים בתנוחה אופיינית לקבורה מוסלמית: השלד מונח בכיוון מזרח–מערב על צדו הימני, הראש במערב והפנים לדרום. רוב הקברים היו ריקים מממצא, אם משום שלא הונחו בהם מלכתחילה, או כיוון שנשדדו מאוחר יותר.[7] השטח שבין הקברים היה זרוע בשברים של כלי חרס מהתקופה הרומית עד לתקופה העות׳מאנית.

קבר L11 היה אחר. הוא דופן ברעפי חרס שהונחו זה כנגד זה בכעין גמלון (איור 3) שקצהו כוסה ברעפים שהונחו במאוזן. בקבר נמצא בקבוק זכוכית דמוי פמוט בגוון ירקרק (גובה 18.4 ס״מ, קוטר מרבי 9.6 ס״מ) שלו גוף חרוטי, צוואר גלילי גבוה ושפת מדף מקופלת פנימה. בקבוק דומה נחשף במערת קבורה ליד ירושלים (Baramki 1935: Pl. LXXX:6), וכמוהו מצויים באוסף מוזיאון ישראל (ישראלי 2001: מס׳ 298). הבקבוק מתוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל:215, טיפוס כ״א:8; Isgis 1957: Form 28b).

בקרבת קבר L11 נמצא נר חרס אימפריאלי בעל חרטום כפול (איור 4) השייך לטיפוס XXI על פי ברוניר (Broneer 1930), או טיפוס DII על פי ביילי (Bailey 1980), ואשר כונה Form C5R/71 בפרסום של חפירות רשות העתיקות בקיסריה (Porath, forthcoming [a]). השימוש בנר זה ידוע ברחבי האימפריה הרומית מהמחצית השנייה של המאה

איור 4. נר אימפריאלי.

הא׳ לפסה״נ (ימי אוגוסטוס) ועד אמצע המאה הא׳ לסה״נ (Broneer 1930:73–74; Perlzweig 1961:74–75; Bailey 1980:200–206; Fitch and Rickman 1994:11, 14). הנר מחופה בצבע אדמדם־חום, והדיסקוס שלו מעוטר בטביעה מטושטשת של שלוש דמויות: משמאל דמות עומדת בהטייה קלה מטה[8] ומחזיקה בידיה חפץ לא ברור, ולפניה שתי דמויות ישובות שאחת מהן מושיטה יד. נראה ששלוש הדמויות הן ה־fata/parcae (לטינית), או Moerea (יוונית) מהמיתולוגיה הקלסית. שלוש ה־fata היו אחראיות על מהלך המאורעות בחיי האדם וקביעת אורך חייו; ביטוין האמנותי היה טווייה, מדידה וחיתוך של פתיל החיים (המילטון 1982:32; Tripp 1988:246–247). הנחתו של נר מעוטר בדמויות אלה בבית קברות, אף כי הוא לא נמצא בקבר מוגדר, תומכת בהצעה לזהות את הדמויות כשלוש ה־fata; הדמות העומדת היא קלותו הטווה בפלך את פתיל החיים, והדמות הישובה היא אטרופוס המושיטה את ידה לגזור אותו.

**מערת מקמרים**

במהלך עבודות חפירה להנחת צינור מים נפגעה מערת מקמרים חצובה ברכס הכורכר המזרחי, מדרום־מזרח לקיסריה הביזנטית (איור 1:ג; נ״צ רי״ח 1911/7101; רי״י 1411/2101; תוכנית 2).[9]

המערה נחצבה במפנה המערבי של רכס הכורכר והכניסה היתה דרך חצר קטורה L1, שנחצבה

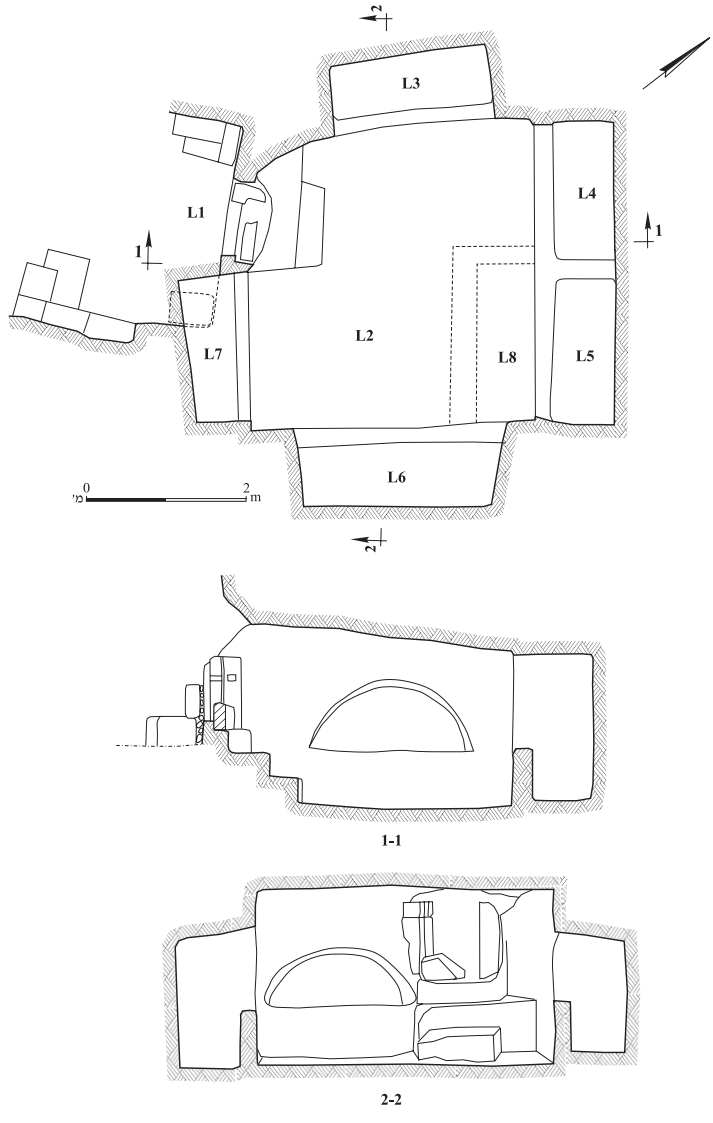


תוכנית 2. מערת המקמרים, תוכנית וחתכים.

בקרבת הפתח בלבד ומיתארה המלא לא נחשף. הכורכר באזור זה פריך למדי ושולי החצר, כולל מזוזות הפתח והסף (וכנראה גם המשקוף שלא השתמר), דופנו באבני כורכר קשות יותר (איור 5). הפתח נסגר בדלת אבן שנפרצה בעבר ורק חלקה התחתון נמצא לידו. המעבר מהחצר למערה נעשה באמצעות שלוש מדרגות (גובה ממוצע 0.25 מ׳; איור 6). למערה חדר כמעט מרובע (L2; 3.6 × 3.7 מ׳, גובה 2.5 מ׳) ולו תקרה כמעט אופקית. בכל דופן נחצבה מגרעת מקומרת גדולה (גובה מרבי 2 מ׳, רוחב 0.95 מ׳), אשר הופרדה מהחדר בקיר שחלקו חצוב וחלקו בנוי (עובי 0.25 מ׳, 0.6–0.8 מ׳ מעל לרצפה). כך נוצרו תחת למקמרים חמישה אגני קבורה (L3–7; 0.7 × 1.7–2.5 מ׳, עומק 0.6–0.8 מ׳; מפלס הרצפה נמוך עד 0.2 מ׳ מרצפת החדר): שניים בדופן המזרחית (בתוך מקמר אחד) ואחד בכל אחת מהדפנות הנותרות (איור 7). בפינה הדרומית־מזרחית של החדר נחצב אגן נוסף (L8; 0.75 × 1.95 מ׳) שקירותיו נהרסו בשלב מאוחר. קירות המערה, תקרתה והאגנים צופו בשני רבדים של טיח — העליון לבן והתחתון אפור (טיפוס II,1-2 על פי פורת תשמ״ט:70–71).

איור 5. מערת המקמרים, הכניסה.

איור 7. מערת המקמרים, שקתות.

איור 6. מערת המקמרים, המדרגות, מבט מבפנים.

במערה נמצאו מספר נרות חרס (ר׳ להלן) ומעט שברי גוף מצולעים של קנקנים וכלי בישול, ללא פרופיל מזהה, האופייניים לתקופה הרומית המאוחרת וראשית התקופה הביזנטית. רוב הממצא נתגלה בחצר L1, בקרבת הפתח, ומיעוטו בחדר L2. באגנים לא התגלו ממצאים או עצמות ונראה שהפורצים למערה ניקו אותה היטב כאשר השמישו אותה לצורכיהם (כולל פרוק אגן L8 עד הרצפה).

נרות השמן הם קבוצת כלי החרס היחידה הניתנת לזיהוי. אלה כוללים 16 נרות שלמים (14 תמימים, או כמעט תמימים, ושניים שרופאו) ושברים של לפחות 14 נרות נוספים (איורים 8, 9). כל הנרות, למעט שבר אחד (טבלה 1: מס׳ 30)[10], נוצרו כשחור מילוי השמן חתום בשכבה דקה של חרס. בחלק מהנרות חותם החרס נפרץ לצורך מילוי שמן ושימוש.[11] הנרות בעלי חור המילוי החתום מכונים גם ׳נרות שומרוניים׳ בשל תפוצתם באזור שבו חייתה הפזורה השומרונית מאז המאה הב׳ לסה״נ, בשל ההקפדה היתרה על מנהגי טומאה וטהרה אצל השומרונים ובשל מכלול העיטורים שעל הנרות (זוסמן תשמ״ז; Sussman 1978; 1983). מבין 22 הנרות שבהם השתמרה חתימת חור המילוי בשלמותה או ברובה (טבלה 1: מס׳ 1–20, 22, 23), היו 14 נרות עם דיסקוס חתום תמים (טבלה 1: מס׳ 1–3, 7, 11, 13, 14 , 16–18) לעומת 18 נרות שחותם הטין נפרץ (ר׳ גם דיון להלן).[12] ראוי לציין שכל הנרות, כולל אלה שחור המילוי שלהם נותר חתום, נשאו סימני פיח בקצה חוטמם (על משמעות הדבר ר׳ בדיון להלן). הטין שממנו עשויים הנרות מכיל כמות רבה של חול ים, עדות לכך שהם נוצרו במישור החוף, כנראה באזור קיסריה.[13]

כמעט כל הנרות הם וריאציות של טיפוס 1 על פי המיון של זוסמן (Sussman 1978:240–241):[14] ״נרות עשויים בדפוס בשני חלקים, גוף מעוגל, חתך החלק העליון קמור במקצת עם דיסקוס שקוע״. נרות רבים מטיפוס זה נמצאו בחפירות רשות העתיקות בקיסריה, וכונו Form C5R-B/121 (Porath, forthcoming [b]). את הנרות מטיפוס זה שהתגלו במערה הנדונה ניתן למיין לשלושה טיפוסי משנה: (1א) גוף מעוגל, חרטום מתרחב כלפי חוץ (טבלה 1: מס׳ 1–5, 7, 11); (1ב) גוף מעוגל, חרטום מתעגל הנעשה צר כלפי חוץ (טבלה 1: מס׳ 8, 9, 12–18); (1ג) גוף מעוגל נוטה לאגסי, חרטום מתחבר ברצף אל הגוף (טבלה 1: מס׳ 19). נראה שצורתו של נר זה הושפעה מן הנרות האגסיים האופייניים למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (טבלה 1: מס׳ 20).

רוב הנרות לא היו מחופים. נרות מס׳ 11–14 נטבלו בחיפוי אדום זהה המכסה רק את חלקו העליון של הנר (כלומר, נטבלו הפוכים עד אמצעיתם לערך), עם מעט נזילות לחלק התחתון. איכות הטין והחיפוי בנרות אלה זהים, צורתם ועיטוריהם דומים ולפיכך נראה שנוצרו באותו בית יוצר ואולי גם באותה סדרת ייצור.

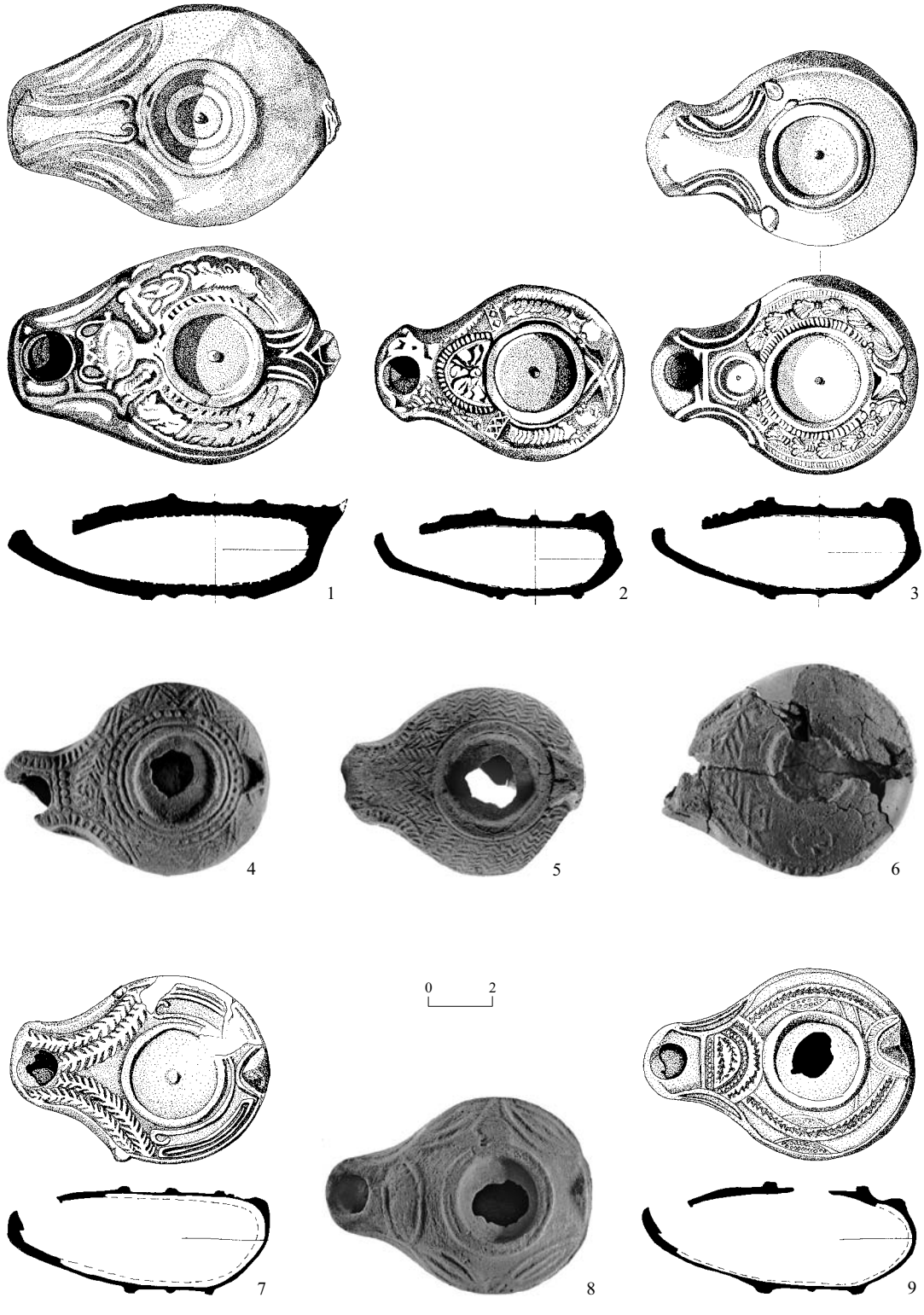


איור 8. הנרות ממערת המקמרים (מס׳ לפי הקטלוג בטבלה 1).

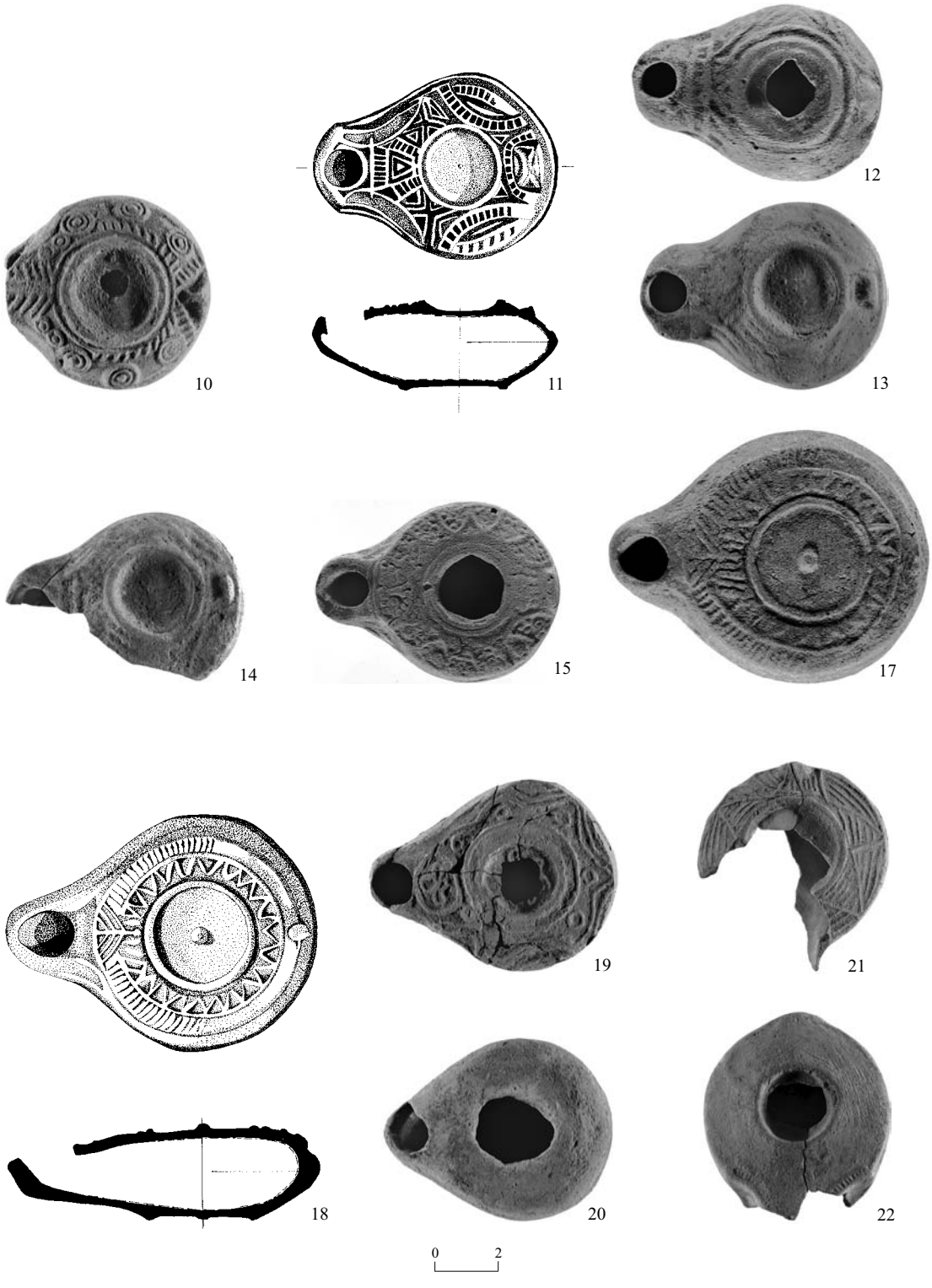


איור 9. הנרות ממערת המקמרים (מס׳ לפי הקטלוג בטבלה 1 ; המשך).

**טבלה 1. קטלוג הנרות**

| מס׳ | סל | טיפוס | תיאור |
|---|---|---|---|
| 1 | 10-3 | 1א | תמים, חתום, עיטור אמפורה, ידית זיז גבוהה (שבורה), תחתית החרטום מעוטרת |
| 2 | 10-13 | 1א | תמים, דיסקוס חתום, ידית כוכב |
| 3 | 10-7 | 1א | תמים, דיסקוס חתום, ידית כוכב, תחתית החרטום מעוטרת |
| 4 | 10-4 | 1א | חרטום פגום, דיסקוס פרוץ, ידית כוכב |
| 5 | 1-5 | 1א | חרטום פגום, חלק תחתון חסר, דיסקוס פרוץ, ידית כוכב |
| 6 | 1-3 | 1 | דיסקוס פרוץ, ידית כוכב |
| 7 | 1-1 | 1א | דיסקוס חתום, ידית פירמידה משולשת |
| 8 | 10-8 | 1ב | תמים, דיסקוס פרוץ, ידית פירמידה משולשת |
| 9 | 10-11 | 1ב | תמים, דיסקוס פרוץ, חיפוי חום־אדמדם, ידית פירמידה משולשת |
| 10 | 10-14 | 1 | חרטום שבור, דיסקוס פרוץ, ידית פירמידה משולשת |
| 11 | 10-16 | 1א | תמים, דיסקוס חתום, חיפוי אדום, ידית פירמידה מלבנית |
| 12 | 10-12 | 1ב | תמים, דיסקוס פרוץ, חיפוי אדום, ידית פירמידה מלבנית |
| 13 | 10-10 | 1ב | תמים, דיסקוס חתום, חיפוי אדום, ידית פירמידה מלבנית |
| 14 | 10-9 | 1ב | חלק שמאלי חסר, דיסקוס חתום, חיפוי אדום, ידית פירמידה |
| 15 | 10-5 | 1ב | תמים, דיסקוס פרוץ, ידית פירמידה מלבנית |
| 16 | 10-2 | 1ב | תמים, דיסקוס חתום, מעוטר במנורת שבעה קנים, ידית כפתור זעירה |
| 17 | 10-15 | 1ב | תמים, דיסקוס חתום, מעוטר במנורת שבעה קנים, ידית כפתור זעירה, כמו מס׳ 16 |
| 18 | 10-17 | 1ב | תמים, דיסקוס חתום, מעוטר במנורת שבעה קנים, ידית כפתור זעירה, כמו מס׳ 16 |
| 19 | 1-2 | 1ג | דיסקוס פרוץ, ללא ידית, תחתית החרטום מעוטרת |
| 20 | 10-6 | סגלגל | כמעט תמים, דיסקוס פרוץ, שחוק, ללא ידית |
| 21 | 1-6 | 1א | שבור, דיסקוס חתום (שבור), ידית פירמידה משולשת |
| 22 | 10-1 | 1 | חרטום שבור, דיסקוס פרוץ, ידית שחוקה |
| 23 | 1-7 | 1א | שבור, דיסקוס חתום |
| 24 | 1-4 | 1 | שבור, דיסקוס חתום (שבור), ידית פירמידה מלבנית |
| 25 | 1-21 | | שבר של חלק תחתון |
| 26 | 1-23 | | שבר של אחורי נר, דיסקוס פרוץ |
| 27 | 1-24 | | שבר של קצה חרטום |
| 28 | 1-25 | | שבר של קצה חרטום |
| 29 | 1-26 | | שברי חלק תחתון |
| 30 | 1-22 | | שבר של אחורי נר, דיסקוס חתוך |

לנרות מגוון ידיות: כוכב שלו ארבע קצוות (טבלה 1: מס׳ 2–6), פירמידה משולשת (טבלה 1: מס׳ 7–10, 21) פירמידה מלבנית (טבלה 1: מס׳ 11–15, 24), כפתור זעיר (טבלה 1: מס׳ 16–18), או ידית שחוקה, מנוונת ולא מוגדרת (טבלה 1: מס׳ 22). לנרות האגסיים (טבלה 1: מס׳ 19–22) לא היתה ידית.

רוב העיטורים על החלק העליון של הנרות הם גיאומטריים או צמחיים, אשר נחרטו לתוך התבנית על ידי כלי בעל חוד, בעזרת מחוגה וסרגל. העיטורים הגיאומטריים האופייניים הם דגם סולם ישר או קשתי, קשתות, מעגלים חד־מרכזיים, משולשים וקווים מתפתלים. העיטורים הצמחיים כוללים זרים וכפות תמר סכמתיות. שלושה מן הנרות זהים (טבלה 1: מס׳ 16–18) ומעוטרים במנורת שבעה קנים סכמתית בחיבור של הגוף לחרטום. עיטור זה מופיע על נרות ׳שומרוניים׳ רבים (Sussman 1978:243–244). נר מס׳ 1 מעוטר באמפורה בחיבור

של הגוף לחרטום, אולי אחד מכלי המקדש (כד שמן?) המעטרים את הנרות ה'שומרוניים'. עיטור של אמפורה נדיר על נרות 'שומרוניים', אך מוכר על נרות עם חור מילוי 'פתוח' מהתקופה הרומית (זוסמן תשל"ב:47, צילום עמ' 25, ומס' 44–47) ומהתקופה הביזנטית (זוסמן תשל"ב:26).

נר מס' 20 עשוי מטין מפולם טוב יותר מזה של שאר הנרות, פניו שחוקים מאוד ואינם מעוטרים בתבליט או בחיפוי צבע. חור המילוי שבור, אך בהעדר הגדרה לעיטור של חור המילוי אי אפשר לקבוע מצורת השבירה אם הוא היה חתום, או שזו הגדלה של חור קטן יותר. בלהבות חביבה שבפריפריה החקלאית של קיסריה, נמצאו מספר נרות אגסיים שחוקים המזכירים את הנר שלפנינו. נרות אלה, אשר פיותיהם הורחבו באמצעות שבירה, מתוארכים למאה הג' ותחילת המאה הד' לסה"נ (זוסמן תשמ"ו:195–196, תצלום 77:7–10). נרות דומים, רובם מעוטרים, מתוארכים למאות הג'–הד' לסה"נ (זוסמן 1988:97; פורת, ינאי וכשר תשנ"ט: איור 31:8; Rosenthal and Sivan 1978:99–103).

אף על פי שהמערה נפרצה בעבר ותכולתה פונתה ממקומה המקורי, הממצאים שנחשפו מאפשרים לתארך את תקופת השימוש בה, לקבוע את זהותם האתנית של המשתמשים בה ואף לשפוך אור על אחד ממנהגי הקבורה של קבוצה אתנית זו. כל הנרות שהתגלו במערה הם מן המאות הג'–הד' לסה"נ ומכאן שהמערה נחצבה במאה הג' לסה"נ, ככל הנראה במחצית השנייה של מאה זו. כמעט כל הנרות שייכים למשפחה אשר מקובל לכנותה 'נרות שומרוניים' (Sussman 1978) המיוחסים לאוכלוסייה השומרונית ששגשגה באזור קיסריה לאחר המרד הגדול (Holum et al. 1988:196–197). לפיכך, סביר שהנקברים במערה השתייכו לעדה השומרונית. הפיח שעל חרטומי הנרות מלמד שהם הודלקו בטקסי קבורה או באזכרת נשמות. תופעה שאינה מוכרת עדיין במחקר היא הדלקת נרות שחתימת חור המילוי שלהם לא נפרצה, כפי שניכר בפיח שעל חרטומיהם.[15] הדרך היחידה למלא שמן בנרות כאלה היתה דרך עין הנר, אך במקרה כזה לא ניתן היה להוסיף שמן לנר הבוער וההדלקה היתה, לפיכך, חד־פעמית. מכאן, שבעת טקס הקבורה או באזכרת הנשמה הודלקו הנרות שנועדו מראש לבעור כמה שעות בלבד, עד שכלה השמן.

עיטור נרות 'שומרוניים' במוטיבים של כלי המקדש הוא תופעה מוכרת (זוסמן תשמ"ז:134–144). נרות מעוטרים במנורת שבעה קנים ובמנורת חמישה קנים נמצאו בקיסריה ובסביבתה (זוסמן 1999: איור 25; Sussman 1978: Pl. 39:4, 5; 1983: Fig. 4:4; Holum et al. 1988: Fig. 144).[16] מנורת שבעת קנים המעטרת את שלושת הנרות הזהים (טבלה 1: מס' 16–18) סכמתית בצורתה, ללא בסיס מעוצב הפונה אל חור המילוי. נר עם מנורה סכמתית נמצא בקיסריה (Sussman 1996:353, Fig. 1:4). נר עם מנורה דומה מאוד, אם כי בסיסה מופנה לחרטום, נמצא במושב הבונים שמצפון לקיסריה (Sussman 1978:247, Pl. 39:4). לאמפורה המעטרת את נר מס' 1 בסיס חצוצרה גבוה וידיות מעוגלות גדולות מהשפה אל הכתף. נראה שהיא שייכת למכלול 'כלי הקודש' המעטרים את הנרות ה'שומרוניים' (זוסמן תשמ"ז; Sussman 1983: Fig. 4:3).

## סיכום

בתי הקברות של קיסריה היו בהיקפה של העיר, בעיקר בשטחים שלא היו ראויים לעיבוד חקלאי. הקברים שנסקרו כאן מייצגים את בתי הקברות של העיר במאות הא'–הד' לסה"נ ובתקופה הבתר־ביזנטית. אלה משקפים את האוכלוסייה המגוונת שחייתה בקיסריה מאז היווסדה על ידי הורדוס. תוכניתה של מערת הכוכים רומזת שהנקברים בה היו יהודים, ואילו קבר הארגז המכוסה רעפים (L11) היה שייך, קרוב לוודאי, למרכיב הפגני באוכלוסיית העיר בתקופה הרומית. הממצאים ממערת המקמרים מלמדים שהנקברים בה היו ככל הנראה שומרונים, וחלק מקברי הארגז אופייניים לאוכלוסייה המוסלמית שהתגוררה בקיסריה מאז כיבושה בשנת 640 לסה"נ.

ממצא ייחודי ממערת הכוכים הם הנרות ה'שומרוניים' החתומים, הנושאים סימני פיח של שימוש. אלה מהווים עדות לטקס הדלקת נרות לזכרם של הנפטרים. נרות אלו דלקו רק בטקס ולא נעשה בהם שימוש לאחר מכן, ולכן לא טרחו לפרוץ את החותם. המספר הרב למדי של הנרות שחתימתם לא נפרצה מעיד שהשארת החותם היה נוהג מכוון ולא מקרי.

## הערות

[1] בית קברות עם קברים בנויים בסגנון 'איטלקי' מן המאות הא'–הג' לסה"נ נחפר על ידי משלחת מטעם רשות העתיקות בשנים 1994–1995 מחוץ לחומה הרומית שמדרום לתיאטרון (שטח IV). כאשר הורחב שטח העיר המבוצרת בתקופה הביזנטית ונבנתה חומה חדשה במרחק של כ־40 מ' מדרום לחומה הרומית, מולא השטח שבין החומות עד מעל לקברים הבנויים ובמקום נבנו בתים ומתקנים (פורת תשס"א:42, איורים 52–53; Porath, forthcoming [c]).

[2] החפירה (הרשאה מס' A-51) נערכה בחודש יוני 1965 בהנהלת המחבר מטעם אגף העתיקות ובסיוע החברה לפיתוח קיסריה.

[3] בעת החפירה נמצא אחד הלוחות מוסט ממקומו. לדברי מפעיל הטרקטור בעת הגילוי הוא נמצא באתרו, אך מדבריו ניתן להבין שהלוח חסם רק חלק מהפתח.

[4] הממצאים במערה, שהיתה חשופה ברובה בעת גיליה, נלקחו על ידי מר א' סמסנוב, המפקח על העבודה מטעם החברה לפיתוח קיסריה, והועברו לד"ר מ' פראוסניץ המפקח המחוזי של אגף העתיקות דאז. ממצאים אלה לא אותרו במחסני רשות העתיקות וכנראה שאבדו במשך השנים. מהשרידים המעטים שנמצאו בכוכים ומהעדרן של עצמות אדם במערה סביר שהיא נפרצה ונשדדה מחפצי הערך שהיו בה כבר בתקופה קדומה, אך בהעדר רישום של הממצאים אשר הועברו לאגף העתיקות על ידי מר סמסונוב לא ניתן לקבוע זאת בוודאות.

[5] הקרקע באזור זה היא דיונה מיוצבת. השטח הוכשר לחקלאות על ידי יישורו למפלס אחיד, כיסויו בשכבה של שפכים עירוניים בעובי 0.5–0.7 מ' ויצירת מערכת השקייה. מהשרידים שהתגלו בחפירה נראה שמקור המים היה בארות מקומיות ולא שלוחות מאמת המים הנמוכה, אך הדבר דורש בדיקה נרחבת יותר.

[6] הרשאה מס' A-1681.

[7] קטע מחלקו המזרחי של בית קברות זה, הכולל בעיקר קברי יחיד בשוחות, נחשף בשנת 2001 בחפירות הצלה בהנהלתה של רינה אבנר מרשות העתיקות. תודתי לה על הרשות להשתמש במידע שטרם פורסם.

[8] נראה שההטיה נועדה להתאים את הדמות למתווה המתעגל של הדיסקוס.

[9] את החפירה (הרשאה מס' A-1943) ניהל המחבר בחודש דצמבר 1992 בעזרת א' אורן (מנהל שטח), ל' פיליפוב (מדידות), א' פרי וש' סנדר (צילומים), ח' הלל (רפאות), ז' עטר ור' מישייב (ציור הנרות) כולם מצוות קיסריה. בחפירה השתתפו פועלים שהושאלו מחפירות קיסריה.

[10] השבר נמצא בחצר הכניסה וייתכן שהגיע אליה כפסולת מקרבת מקום ואינו שייך ישירות למכלול הנרות מהמערה.

[11] נרות אלה שונים מ'נרות דיסקוס' בעלי חור מילוי זעיר שהוגדל על ידי שבירת שוליו, האופייניים לתקופה הרומית האימפריאלית (המאות הא'–הג' לסה"נ). 'נרות דיסקוס' רבים נמצאו בקיסריה ובסביבתה (כמו Form CR5/5073 בחפירות רשות העתיקות בקיסריה Porath, forthcoming (a); Type 26], בדור [Rosenthal-Heginbottom 1995:244–246], בקבר 5 בג'ת [פורת, ינאי וכשר תשנ"ט: איור 31:2–7]; ובקבר בערערה [Zias 1980: Fig 4:6])

[12] שאר השברים היו קטנים מכדי שאפשר יהיה לקבוע אם פריצת העין החתומה נעשתה בעת שבירתם או קודם לכן. גם בנרות שבהם העין החתומה נמצאה פרוצה, ייתכן שהיא נפגמה במהלך טלטולם במערה מאז שהונחו בה לראשונה (ר' להלן) ולא במכוון לצורך הדלקתם (דוגמת הנרות המרופאים מס' 6 ו־19 בקטלוג, או מס' 10 שנמצא עם חור קטן פרוץ בו).

[13] בחפירות קיסריה ובסקרים לא נמצא עד היום בית יוצר. במילויים מהתקופה הביזנטית באזור שמדרום לחומה הצלבנית (חפירות א' נגב וחפירות JECM) נמצאה פסולת של בית יוצר, כולל שברים של דפוסי נרות (Sussman 1980; Holum et al. 1988:192, Figs. 140–141), אך מקומו של בית היוצר שממנו נלקח המילוי אינו ידוע.

[14] בתרגום חופשי מהמקור על ידי המחבר.

[15] בניגוד למה שנכתב על ידי ורדה זוסמן: "In some lamps the discus remained closed, and these lamps naturally bear no remains of soot" (Sussman 1978:240).

[16] נר 'שומרוני' מעוטר במנורת שבעה קנים נחשף בחפירות שנערכו בהנהלת המחבר בשנת 2000 בקיבוץ שדות־ים וטרם פורסם.

## הפניות


אנגרט א' 1999. מפרי עטו של אהרון וגמן. בתוך ר' גרשט, עורכת. **ספר מוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה**. תל אביב. עמ' 139–142.

בר"ג ד' תש"ל. **כלי הזכוכית בארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

המילטון ע' 1982. **מיתולוגיה** (תרגום א' אמיתן). תל אביב.

זוסמן ו' תשל"ב. **נרות חרס מעוטרים מימי חורבן בית שני ועד לאחר מרד בר־כוכבא**. ירושלים.

זוסמן ו' תשמ"ו. אוסף נרות החרס מלהבות חביבה. בתוך ש' דר וז' ספראי, עורכים. **מחקרי שומרון**. תל אביב. עמ' 195–205.

זוסמן ו' תשמ"ז. סמלי פולחן שומרוניים כמתואר על נרות חרס מהתקופה הביזאנטית. **ישראל — עם וארץ שנתון מוזיאון ארץ־ישראל ד** (22):133–146.

זוסמן ו' 1988. נרות גבע (תל אבו שושה). בתוך ב' מזר, עורך. **גבע — תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו שושה–משמר העמק**. תל אביב. עמ' 89–119.

זוסמן ו׳ 1999. נרות חרס. בתוך ר׳ גרשט, עורכת. **ספר מוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה**. תל אביב. עמ׳ 115–138.

ישראלי י׳ 2001. **זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל: אוסף דובקין ומתנות אחרות**. ירושלים.

פורת י׳ תשמ״ט. טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ׳ 69–76.

פורת י׳ תשס״א. חפירות קיסריה 1994–1999. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 112: 38–46.

פורת י׳, ינאי א׳ וכשר א׳ תשנ״ט. שרידים ארכיאולוגיים בג׳ת. **עתיקות** 37: 1–78.

פורת י׳ ולוי י׳ תשנ״ג. מע׳אר א־שרף — בית קברות מהתקופה הרומית–ביזאנטית בשרון. **עתיקות** 22: 29*–42*.

פורת י׳, נאמן י׳ ובדחי ר׳ תש״ן. קיסריה. **חדשות ארכיאולוגיות** צה: 40–42.

קלונר ע׳ תש״ם. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

Bailey D.M. 1980. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* II: *Roman Lamps Made in Italy*. Oxford.

Baramki D.C. 1935. An Ancient Tomb Chamber at Wa'r Abu es Safa near Jerusalem. *QDAP* 4:168–169.

Broneer O. 1930. *Corinth, Results of the Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens* IV, II: *Terra Cotta Lamps.* Cambridge, Mass.

Crowfoot J.W., Crowfoot G.M. and Kenyon K.M. 1957. *Samaria-Sebaste* III: *The Objects from Samaria.* London.

Fitch R.C. and Rickman C. 1994. *Cosa: The Lamps* (Memoirs of the American Academy in Rome 39). Ann Arbor.

Holum K.G., Hohlfelder R.L., Bull R.J. and Raban A. 1988. *King Herod's Dream Caesarea Maritima.* New York–London.

Isgis C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds.* Groningen, Djakarta.

Karmon Y. 1961. Geographical Influence on the Historical Routes in the Sharon Plain. *PEQ* 93: 43–60.

Perlzweig J. 1961. *The Athenian Agora, Results of the Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens* VII: *Lamps of the Roman Period (First to Seventh Centuries After Christ).* Princeton.

Porath Y. Forthcoming (a). The Oil Lamps. In Porath Y. ed. *The Israel Antiquities Authority Excavations at Caesarea Maritima, Final Reports* I: *King Herod's Circus and the Adjacent Buildings* (IAA Reports). Jerusalem.

Porath Y. Forthcoming (b). The Oil Lamps. In Porath Y. ed. *The Israel Antiquities Authority Excavations at Caesarea Maritima, Final Reports* II: *The W2S3 Bath and the Roman Domus beneath It* (IAA Reports). Jerusalem.

Porath Y. Forthcoming (c). The Roman City Wall and Cemetery. In Porath Y. ed. *The Israel Antiquities Authority Excavations at Caesarea Maritima, Final Reports* III: *The Praetorium of Roman Judea/Palestina* (IAA Reports). Jerusalem.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Imported Hellenistic and Roman Pottery. In E. Stern ed. *Excavation at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 183–288.

Schwabe M. 1953. Two Jewish-Greek Inscriptions Recently Discovered at Caesarea. *IEJ* 3:127–130, 233–238.

Sussman V. 1978. Samaritan Lamps of the Third–Forth Centuries A.D. *IEJ* 28:238–250.

Sussman V. 1980. Moulds for Lamps and Figurines from a Caesarea Workshop. *'Atiqot* (*ES*) 14: 76–79.

Sussman V. 1983. The Samaritan Oil Lamps from Apolonia-Arsuf. *Tel Aviv* 10:71–96.

Sussman V. 1996. Caesarea Illuminated by Its Lamps. In A. Raban and K.G. Holum eds. *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia*. Pp. 346–358.

Tripp E. 1988. *Dictionary of Classical Mythology*. London.

Zias J. 1980. A Roman Tomb at 'Ar'ara . *'Atiqot* (*ES*) 14:60–65.

# Burials from the Roman and Byzantine Periods at Caesarea

Yosef Porath
(Pp. 45–56)

In the Roman and Byzantine periods the cemeteries of Caesarea were situated outside the city walls, in areas unsuited for cultivation, mainly on the sand dunes and *kurkar* crests. Three types of burials were excavated between 1965 and 1992 (Fig. 1).

*Kokh Cave* (Plan 1).— Quarried into the western slope of the *kurkar* crest, it consisted of an open courtyard and two burial chambers (L22, L23) with *Kokh*s (loculi). A repository (L24) was cut into the floor of L22. The cave was looted in antiquity and only a few objects were found (Fig. 2). The plan of the cave indicates that it served members of the Jewish community of Caesarea in the first century CE.

*Cist Tombs*.— Several cist tombs were surveyed and excavated on the upper portions of the sand dunes north of the Byzantine city wall; the lower slopes of these dunes were cultivated. Tomb L11 had a roof of tiles placed to form a gable (Fig. 3). A large, double-nozzled Imperial oil lamp, its disc decorated by the 'three *fata*' (Fig. 4), was uncovered next to Tomb L11; it apparently belonged to a pagan family.

*Arcosolia Cave* (Plan 2).— Quarried into the western slope of the *kurkar* crest, about 300 m south of the *kokh* cave, it consisted of an open courtyard (L1) and a burial chamber (L2) that had burial troughs within the *arcosolia* (Figs. 5–7). More than 40 oil lamps (16 intact or complete) dated to the Late Roman–Byzantine periods, most of them with a sealed filling hole, were found (Figs. 8, 9). These sealed oil lamps were decorated with geometrical and floral designs or by Jewish/Samarian symbols, such as amphoras and seven-branched menorahs, and were ascribed to the Samaritans. All the Samarian oil lamps bear soot stains on their sealed nozzles, indicating that they were filled only once through the nozzle and illuminated the ceremony at the graveside till the oil was entirely consumed.

These diverse burial types represent the mixed and complex population of Caesarea during the Roman and Byzantine periods.

## CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the burials: (A) *kokh* cave; (B) cist tombs; (c) *arcosolia* cave.
Plan 1. *kokh* cave, plan and sections.
Fig. 2. Finds from the *kokh* cave: (1) glass bottle; (2) kohl stick; (3) bronze ring.
Fig. 3. Cist tomb L11 covered with tiles.
Fig. 4. Imperial oil lamp.
Plan 2. *Arcosolia* cave, plan and sections.
Fig. 5. *Arcosolia* cave, the entrance.
Fig. 6. *Arcosolia* cave, steps leading into the cave.
Fig. 7. *Arcosolia* cave, burial troughs.
Fig. 8. Oil lamps.
Fig. 9. Oil lamps (cont.).